

укладання ТСБМ усе гэтыя адзінкі мелі аднолькавы стылістычна-камунікацыйны статус, што ўказвае на лексічную разгалінаваць і сінанімічнае багацце самой беларускай мовы. На карысьць гэтага сведчыць і самы першы пераклад «Маленькага прынца», зроблены Э. Агняцвет у той перыяд, калі яшчэ збіралася картатэка для ТСБМ і адзінкі кшталту *выспа, гатунак, крамнік, нататкі, запаліць, шпацыраваць* і пад. былі ў актыўным ужытку і выкарыстоўваліся нароўні з *востраў, разнавіднасць, гандляр, запісы, закурыць, гуляць* і пад.

Літаратура

1. Каўрус, А.А. Словаклад : слоўнік адметнай лексікі / А.А. Каўрус. – Мінск : Звязда, 2013. – 213 с.
2. Маленькі прынец. – Рэжым доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Маленькі_прынц, https://ru.wikipedia.org/wiki/Маленький_прынц – Дата доступу: 07.09.2019.
3. Піскуноў, Ф.А. Вялікі слоўнік беларускай мовы : арфграфія, акцэнтацыя, парадыматыка : каля 223 тыс. слоў / Ф.А. Піскуноў. – Мінск: Зм. Колас, 2012. – 1196 с.
4. Сэнт-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец / А. дэ Сэнт-Экзюперы ; пер. з фр. Н. Мацяш ; з мал. аўтара ; падрыхт. тэксту М. Новік. – Мінск : Папуры, 2019. – 128 с.
5. Сэнт-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец : казка : для мал. шк. узросту / А. дэ Сэнт-Экзюперы ; пер. з фр. Н. Мацяш; маст. І. Лобан. – Мінск : Юнацтва, 1989. – 95 с.
6. Сэнт-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец. 3 малюнкамі аўтара / А. дэ Сэнт-Экзюперы ; пер. з фр. Э. Агняцвет. – Мінск : Беларусь, 1969. – 88 с.
7. Сэнт-Экзюперы, А. дэ. Маленькі прынец / А. дэ Сэнт-Экзюперы ; пер. з фр. Н. Мацяш пад рэд. Зм. Коласа. – Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2017. – 108 с.
8. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1977–1984.

В.П. Русак (Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ АКАННЯ Ў АГУЛЬНАСЛАВЯНСКІМ КАНТЫНУУМЕ

Міжнародны навуковы праект Агульнаславянскі лінгвістычны атлас (АЛА) з’яўляецца старэйшым у гісторыі славяназнаўства. Непасрэдна пытанне аб яго стварэнні было пастаўлена на IV Міжнародным з’ездзе славістаў у Маскве (верасень 1958 г.) у дакладах вучоных з двух краін: Р.І. Аванесава, С.Б. Бернштэйна “Лингвистическая география и структура языка” (Расія) і З. Шцібера “О проекcie Ogólnosłowiańskiego atlasu dialektologicznego” (Польша). Сама ідэя аб неабходнасці цэласнага лінгвагеаграфічнага вывучэння дыялектаў славянскіх моў была ўхвалена і прынята да выканання. На сённяшні дзень АЛА лічыцца буйнейшым дыялекталагічным праектам, які выконваецца вялікім міжнародным калектывам з 13 краін. За адносна кароткі час (да канца 1980-х гг.) упершыню ў гісторыі лінгвістыкі было праведзена абследаванне тэрыторыі Слав’і (853 населеныя пункты), якую славяне займаюць у Еўропе. Сабраны

на аснове адзінай праграмы матэрыял (адказы на 3454 пытанні) зафіксаваны сродкамі спецыяльнай транскрыпцыі, што адлюстроўвае гукатыпы, прадстаўленыя ў розных славянскіх дыялектах. Матэрыялы выпускаў, заснаваныя на дыяхранічнай тоеснасці слоў і марфем, падаюцца ў праславянскай рэканструкцыі, а затым прыводзяцца адпаведнікі з сучасных славянскіх дыялектаў розных груп. Праславянскія рэканструкцыі, узыходзячы да прынятага ў Апытальніку АЛА познепраславянскага стану, з'яўляюцца тут толькі сімваламі, якія робяць магчымым параўнанне сучасных славянскіх дыялектных форм.

Надрукаваныя восем выпускаў лексіка-словаўтваральнай серыі Атласа прадстаўляюць тэрытарыяльнае распаўсюджанне лексічных найменняў на прасторах Слав'і: жывёльны свет, жывёлагадоўля, раслінны свет, прафесіі і грамадскае жыццё, дамашняя гаспадарка і прыгатаванне ежы, чалавек, сельская гаспадарка, народныя звычаі [1]. Восем выпускаў фанетыка-граматычнай серыі АЛА складаюцца ў асноўным з карт, якія адлюстроўваюць рэфлексы праславянскіх фанем у рэпрэзентаваных праформах. Асноўным аб'ектам лінгвагеаграфічнага вывучэння сталі праславянскія галосныя: рэфлексы *ё, назальныя галосныя *о і *е, складовыя сананты *ьг, *ьг, *ьл, *ьл, рэдукаваныя *ь і *ь, якія ў працэсе развіцця страцілі фаналагічную тоеснасць на большай частцы славянскай тэрыторыі, галосныя *е, *о. Рэфлексы закартаграфаваных фанем адносяцца да ліку важнейшых паказчыкаў дыялектных адносін у генетычнай і тыпалагічнай класіфікацыі славянскіх моў/дыялектаў [2].

Выдадзеныя тамы паказваюць, што праца над АЛА стала ўраджайным полем даследаванняў для міжнароднай групы дыялектолагаў са славянскіх краін. Сучаснай навуковай грамадскасцю стварэнне Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа ўспрымаецца як беспрэцэдэнтнае мерапрыемства ў гісторыі сусветнай дыялекталогіі, якое дазваляе ўзгадніць арэальнае распаўсюджанне вядомых моўных з'яў у прасторы і часе, а таксама ў міжмоўным узаемадзеянні.

Матэрыялам падобнага аналізу могуць таксама ўжо служыць лінгвістычныя карты чарговага фанетыка-граматычнага тома «Рэфлексы *а» Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа, падрыхтаванага да выдання беларускай нацыянальнай камісіяй. Сетка абследавання беларускай тэрыторыі ахоплівае населеныя пункты пад № 327–400.

Вядома, уяўленне аб аканні як аб пэўнай сістэме вакалізму гаворак склалася яшчэ на пачатку ХХ ст., якое адзначана з'яўленнем шматлікіх тэорый, разгортваннем навуковых дыскусій па тэме паміж прадстаўнікамі розных лінгвістычных школ і кірункаў [3]. Актуальнасць праблемы акання вызначаецца тым, што і ў ХХІ ст. застаюцца спрэчнымі пытанні аб прычынах узнікнення і тэрыторыі, на якой яно атрымала першапачатковую лакалізацыю і з якой адбывалася далейшае распаўсюджанне, а таксама аб часе ўзнікнення. Так, праблема рускага і беларускага акання ў аспекце яго

паходжання і гісторыі абмяркоўвалася на XV з'ездзе славістаў у Беларусі [4, с. 67–86]. Запатрабаванасць у дэталёвым аналізе моўнага матэрыялу застаецца высокай, яшчэ і таму, што суаднесеныя па змесце вядомыя ў лінгвістыцы асноўныя навуковыя гіпотэзы з'явы акання, паказваюць, што яшчэ канчаткова не вырашаны спрэчныя моманты паміж прыхільнікамі тэорыі старажытнага паходжання акання і прыхільнікамі поглядоў аб познім развіцці акання. Высвятленне храналогіі акання, болей як якой іншай з'явы ў гістарычнай фаналогіі, застаецца вельмі спрэчнай тэмай. Больш ясным з'яўляецца тое, што ўзнікла яно як вынік аслаблення галосных у ненаціскных складах, як вынік рэдукцыі ненаціскных галосных, але пытанне аб тым, чым была выклікана рэдукцыя, застаецца.

У матэрыялах тома “Рэфлексы *а” праблема акання ўпершыню прадстаўлена на дыялектным матэрыяле, сабраным на ўсёй тэрыторыі славянскіх краін, а таксама Германіі, дзе функцыянуюць лужыцкія мовы, і на памежных тэрыторыях з кампактным пражываннем славянскага насельніцтва ў Аўстрыі, Венгрыі, Грэцыі, Італіі, Румыніі, Турцыі. Падрыхтаваныя лінгвістычныя карты і аналітычныя табліцы паказваюць натуральнае фарміраванне гэтай з'явы ў асобных макраарэалах славянскіх моў – усходнеславянскім, заходнеславянскім і паўднёvasлавянскім. Асаблівасці лінгвагеаграфічнага распаўсюджвання моўнай з'явы акання дэманструюць фанетычныя адрозненні/ падабенствы, звязаныя з шматвектарнай рэфлексацыяй праславянскага галоснага *а, кантынуанты якога маглі мяняць фаналагічны статус зыходнага элемента. Упершыню ў адной кампактнай крыніцы прадстаўлена поўная карціна бясконцай варыятыўнасці, адхіленняў і несупадзенняў у выкарыстанні фаналагічных кантынуантаў, якія адлюстроўваюць эвалюцыю рэалізацыі праславянскага рэфлекса *а.

Ва ўсіх славянскіх дыялектах праславянскі рэфлекс *а з'яўляецца пастаянным самастойным кампанентам вакалізму, які рэалізуе галосныя [a:] і [a]. Ён рэканструіруецца як нелабіялізаваны галосны непярэдняга рада ніжняга пад'ёму. Такія ж артыкуляцыйныя характарыстыкі ўласцівы ў славянскіх дыялектах рэфлексам *а ў незалежнай пазіцыі – пад націскам. Можна нагадаць, што падчас распаду праславянскага моўнага адзінства інтанацыі (акут і цыркумфлекс) адрозніваліся толькі ў націскных складах. Характар ненаціскага галоснага ў некаторых дыялектах мяняецца ў залежнасці ад таго, якія галосныя гукі знаходзяцца ў націскным/ненаціскным складзе. Сучасныя кантынуанты *а з'яўляюцца вынікам развіцця доўгага [a:], у тым ліку і другаснага ўтварэння.

Для разумення агульнай фаналагічнай структуры славянскіх моў у галіне вакалізму на першае месца вылучаецца адрозненне паміж мовамі, якія захавалі праславянскае супрацьпастаўленне кароткіх і доўгіх галосных: славенская, сербская, харвацкая, чэшская, славацкая; і мовы, якія страцілі гэта адрозненне: беларуская, украінская, руская, македонская, балгарская, лужыцкая, польская.

У прынцыпе, праславянскі доўгі галосны [ǣ] ва ўсходнеславянскіх мовах перад цвёрдымі зычнымі змяніўся ў [a], а перад мяккімі зычнымі ў [’a]. Устаноўленыя арэальна-лінгвістычныя заканамернасці тыпаў беларускага акання/якання дазваляюць сцвярджаць, што ў самой Беларусі яно, магчыма, пашырылася з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад, з гаворак віцебска-магілёўскага рэгіёна на паўднёва-заходнія гаворкі, якія не маюць акання ў паслянаціскных канцавых адкрытых складах, у якіх захоўваецца прынып окання. Паколькі дзісяцілітыўнае яканне беларускага і віцебскага тыпаў адзначаецца і пасля цвёрдых цяпер шыпячых і *p*, адпаведна, гэта яканне ўзнікла да ацвярдзення названых зычных, а дакладней ужо на мяжы XIII–XIV ст. Сінхранічныя факты тэрытарыяльнага пашырэння паказваюць, што аканне распаўсюджваецца, выцясняючы оканне. Яшчэ адзін довад аб паўночна-ўсходнім паходжанні/распаўсюджанні беларускага акання – адсутнасць акання ў ненаціскных складах у большасці паўночнаўкраінскіх гаворак, акрамя тых раёнаў, што мяжуюць з беларускай тэрыторыяй і перанялі гэту рысу ад апошняй, як напрыклад, у словах **palac*’, **kam’an’a*, **zam’n’e* (п. 403).

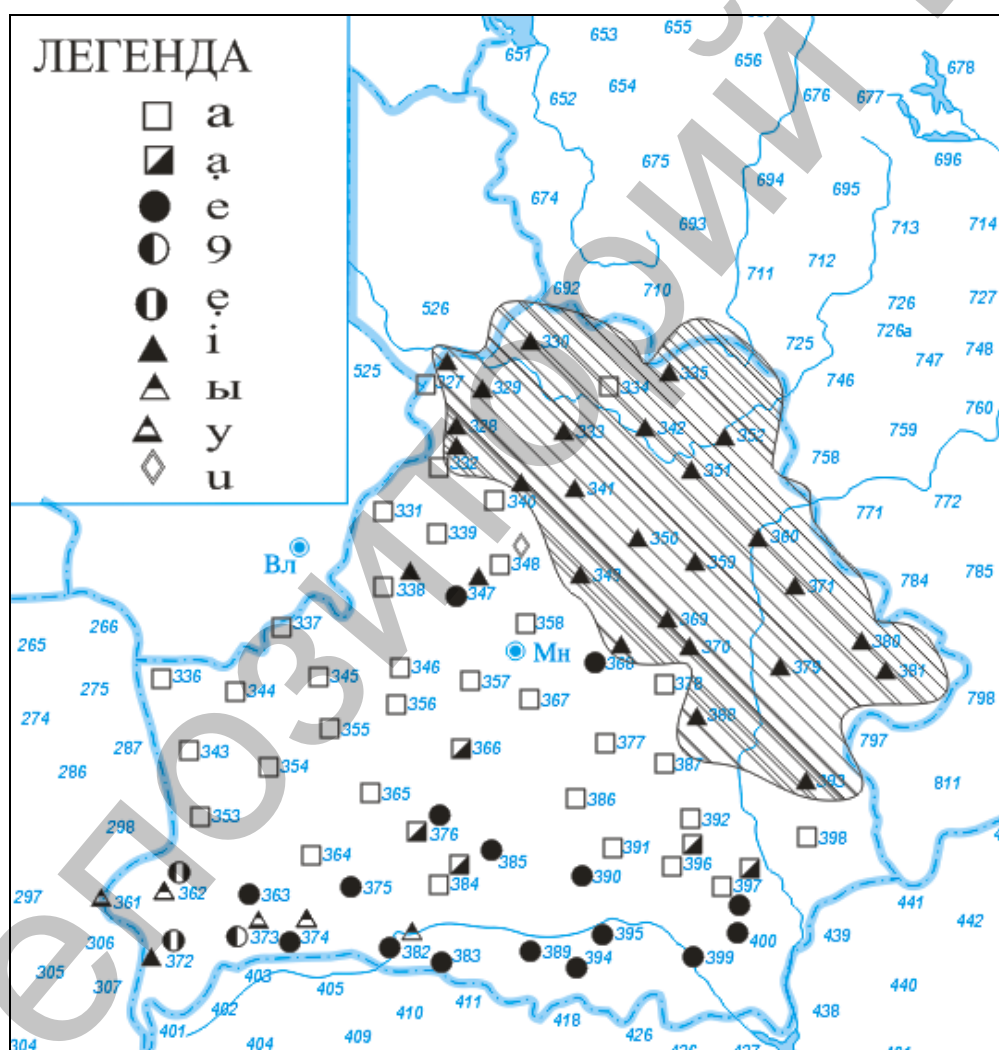
Падрабязны разгляд гэтага матэрыялу быў прадстаўлены ў дакладзе на XVI з’ездзе славістаў у Бялградзе (Сербія) [5, с. 175–195]. Прапанаваная мадэль устанаўлення арэальнай структуры праславянскай мовы адпавядае вынікам нашай работы: чым большая колькасць праславянскіх інавацыйных з’яў з’яўляе пэўную сучасную мову з усімі астатнімі славянскімі мовамі, тым бліжэй да цэнтра праславянскай арэальнай структуры лакалізаваўся адпаведны ёй ідыём, і наадварот – чым менш супольных праславянскіх інавацый у пэўнай славянскай мовы з іншымі мовамі, тым далей ад арэальнага цэнтра размяшчаліся продкі яе сучасных носбітаў [6, с. 92].

Для беларускіх гаворак асаблівасці рэалізацыі праславянскага галоснага *а звязаны з такімі з’явамі славянскай фанетыкі, якія вызначаюць фарміраванне і дынаміку фанетычных сістэм асобных дыялектаў. Гэта перш за ўсё склад сістэмы вакалізму розных гаворак (ад пяці да сямі адзінак) у націскай пазіцыі, і асабліва ў ненаціскай, па чым устанаўліваюцца розныя тыпы акаючага і якаючага вакалізму. Адрозненне паміж саставам галосных, якія выступаюць у складзе пад націскам і ў ненаціскных складах, у сучасных гаворках можа быць абумоўлена толькі фактарам месца націску. Пры размежаванні відаў акання/якання вызначальным з’яўляецца першы пераднаціскны склад пасля цвёрдых і мяккіх зычных, па якім устанаўліваюцца ўзгаданыя тыпы вакалізму. Ненаціскная пазіцыя садзейнічае зменам інтэнсіўнасці галоснага, яго напружанасці і, як вынік гэтага, змяненню яго артыкуляцыі. Менавіта такога роду асаблівасці сінтагматыкі *а ў першым пераднаціскным складзе вызначаюць у беларускіх гаворках два галоўныя тыпы зліцця ненаціскных галосных у пераднаціскным складзе: незалежна ад таго, які галосны стаіць

у наступным націскным складзе; якась галоснага ў пераднаціскным складзе залежыць ад галоснага, які стаіць пад націскам.

На картах выпуска «Рэфлексы *а» першы склад перад націскам пасля цвёрдых зычных і заднеязычных прадстаўлены ў праформах **n/a/pərstək̆*, **daŋno*, **la'pata*, **'kaʂal'*, **kr̆vanʲ(jb)*, **gl̆t/a/lʲ*, **paqk̆*; пасля мяккіх зычных галосны [ʲa] прадстаўлены ў праформах **z'am'l'a*, **n'a'z'el'a*, **m̆njajetʲ*, **v̆žalʲ*, **sv̆tʲja*, **medʲja*, **'kamenʲ*, **'zajac*.

Як вядома, большасці гаворак беларускай мовы ўласцівы змены па мадэлі недысімілятыўнага акання з пераднаціскным галосным [a]. Пры недысімілятыўным аканні галосны [a] у першым пераднаціскным і занаціскным складах пасля парных цвёрдых зычных і заднеязычных заўсёды супадае ў [a] незалежна ад якасці галоснага і суседніх зычных.

Карта 1. – Рэалізацыя галосных у першым складзе перад націскным *а

Але ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту выдзяляецца адметны тып дысімілятыўнага акання / якання, калі [i (ы)] («не а») фіксуецца перад націскным [a] < (з *а), як у словах *z'im'l'a*, *min'ajic'*. Арэал распаўсюджання рэфлексацыі ў падобных фанетычных умовах даволі

значны, што адлюстравана штрыхоўкай на карце 1. У межах Беларусі гэты тып дысімілятыўнага акання / якання па месцы яго пашырэння прынята называць віцебскім. У рускай дыялекталагічнай літаратуры – умерана дысімілятыўным або масальскім. Беларускія і рускія гаворкі з гэтымі тыпамі акання / якання блізкія тэрытарыяльна.

Такім чынам, належыць рэзюміраваць, што нераўнамернасць развіцця дыялектных сістэм, памножаная на разнастайнасць праславянскіх кантынуантаў, прадстаўленых на картах, дазваляе выявіць увесь спектр рэфлексаў праславянскага *а ва ўсіх дыялектных разнавіднасцях і ўстанавіць адносную паслядоўнасць розных стадый яго эвалюцыі. Картаграфаванне з’явы акання, якое ў абагульненым плане адлюстроўвае рэфлексацыю фанемы ў канкрэтных словаформах у тым выглядзе, як гэта прадстаўлена ў сучасных (перыяду 60–70-х гг. XX ст.) славянскіх дыялектах, садзейнічае ўстанаўленню канвергентных і дывергентных тэндэнцый у развіцці моў / дыялектаў, высвятленню ўзаемасувязей паміж імі. Навуковая значнасць выдання заключаецца ў тым, што створаныя лінгвістычныя карты выпуска «Рэфлексы *а» ўпершыню паказваюць дыялектную дыферэнцыяцыю Слав’іі па выніках рэфлексацыі праславянскага галоснага *а.

Літаратура

1. Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып.1. Животный мир. Москва 1988; Вып. 2. Животноводство. Warszawa 2000; Вып. 3. Растительный мир. Минск 2000; Вып. 8. Профессии и общественная жизнь. Warszawa 2003; Вып. 6. Домашнее хозяйство. Приготовление пищи. Москва 2007. Вып. 9. Человек. Краков 2009; Вып. 4. Сельское хозяйство. Братислава 2012; Вып.10. Народные обычаи. Москва–Санкт-Петербург 2015.
2. Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 1. Рефлексы *ё. Белград 1988; Вып. 2а. Рефлексы *ѐ. Москва 1990; Вып. 2б. Рефлексы *ѓ. Wrocław-Warszawa-Krakow 1990; Вып. 3. Рефлексы *ьг, *ьг, *ьл, *ьл. Warszawa 1994; Вып. 4б. Рефлексы *ь, *ь. Вторичные гласные. Скопье 2003. Вып. 4а. Рефлексы *ь, *ь. Загреб 2006. Вып. 5. Рефлексы *о. Москва 2008; Вып. 6. Рефлексы *е. Москва 2011.
3. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / Репр. изд. М.: Индрик, 2002. – 367 с.; Трубецкой Н.С. О развитии фонетической системы русского языка и распаде общерусского языкового единства. – М.: Наука, 1987. – С. 143–167.
4. Касаткин, Л.Л. Русское и белорусское и белорусское аканье: происхождение и история // Славянское языкознание. XV Междунар. съезд славистов (Минск, 21–27 августа 2013 г.). Докл. российской делегации / Л.Л. Касаткин. – М.: Древлехранилище, 2013. – 608 с.
5. Русак, В.П. Беларускае аканне ў агульнаславянскім кантэксте: па матэрыялах выпуску “Рэфлексы *а” Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XVI Міжнар. з’езд славістаў (Бялград, 19–27 жніўня 2018 г.). Дакл. беларускай дэлегацыі / В.П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2018. – 429 с.
6. Цыхун, Г.А. Выбраныя працы: беларусістыка, славістыка, арэальная лінгвістыка / Г.А. Цыхун. – Мінск: Беларуская навука, 2012.